

De geest van Munster. De botsende economische en commerciële belangen van België en Nederland en de invloed op de wederzijdse beeldvorming (1830-1940)

MARIA DE WAELE

Dat de scheiding tussen België en Nederland in 1830 aan beide zijden heel wat sporen naliet, is genoegzaam bekend. Het verdrag der XXIV artikelen, dat de definitieve scheidingsregeling vastlegde, stuitte in België wegens het gebiedsverlies in Nederlands-Limburg en in het groothertogdom Luxemburg op hevig verzet. In het Noorden was Willem I pas in 1838 bereid om de afscheiding van België te aanvaarden. De conferentie van Londen werd heropend en de definitieve verdragsteksten werden in april 1839 ondertekend.

Het patroon van de wederzijdse betrekkingen tussen België en Nederland kreeg rond 1848-1850 voorgoed vorm. Bij een toename van de internationale spanning zochten beide landen omzichtig — en van Belgische zijde niet zonder dubbelzinnigheid — toenadering, in 'normale' tijden hadden beleefde afstandelijkheid en tegengestelde economische belangen de overhand. Bij deze tegengestelde belangen nam de strijd om de controle over de Westerschelde en de verbindingswateren tussen Schelde, Maas en Rijn een centrale plaats in. De verdragen van 1839 consolideerden niet alleen de internationale positie van België, zij legden ook de basis voor aanhoudende geschillen tussen België en Nederland over het beheer van de hogergenoemde waterwegen. De achtergrond van deze meningsverschillen werd gevormd door de rivaliteit tussen Antwerpen en de Noord-Nederlandse havens, een gegeven dat in de verhouding tussen beide buurlanden nauwelijks te overschatten is¹.

1 Gebruikte afkortingen: ABZB: Archief Buitenlandse Zaken België; ABZF: Archief Buitenlandse Zaken Frankrijk; AKP: Archief Koninklijk Paleis (Brussel); AMSAB: Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging van België; AMVC: Archief en Museum van het Vlaams Cultuurleven (Antwerpen); ARA: Algemeen Rijksarchief (Brussel); *BBPN*: Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland; BWP: Belgische Werklieden Partij; CPN: Comité de Politique Nationale; *DS*: De Standaard; *DBPN*: Documenten betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland; *NB*: La Nation Belge; *NEVB*: Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging; *ODV*: Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling; *OLV*: Onuitgegeven licenciaatsverhandeling; UG: Universiteit Gent; *XXeS*: Le XXe Siècle.

De algemene tendensen van het buitenlands beleid van België en Nederland worden besproken door J. C. Boogman, 'Achtergronden en algemene tendenties in het buitenlands beleid van België en Nederland in het midden van de 19de eeuw', *Bijdragen en mededelingen Historisch Genootschap Utrecht*, LXXVI (1962) 42-73; M. de Waele, 'Naar een groter België. De Belgische territoriale eisen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek naar de doeleinden, de besluitvorming, de realisatiemiddelen en de propagandavoering van de buitenlandse politiek' (Gent, UG, ODV, 1989) 7-32; E. H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België?* (Amsterdam en Brussel, 1976) 121-122, 141-143, 160-162; C. A. Tamse, *Nederland en België in Europa, 1859-1871. De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag, 1973); *Idem*, 'Nederland en België in Europa, 1874-1914', *AGN* (1978) XIII, 517-521 en 'De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en België', *ibidem*, 520-521.

België versus Nederland in de strijd om de controle over de waterwegen

België had de regeling van de waterwegproblemen, zoals vastgelegd in de verdragen van 1839, maar met tegenzin aanvaard. Nederland behield niet alleen de soevereiniteit over de Westerschelde, het mocht er bovendien een tol heffen op de scheepvaart. Deze laatste maatregel riep in België, en in Antwerpen in het bijzonder, hardnekkige herinneringen op aan de 'geest van Munster', toen de sluiting van de Westerschelde op verzoek van het Noorden in 1648 formeel werd bevestigd. Hoe deze maatregel in België en Antwerpen werd ervaren, wordt door de Nederlandse historicus J.C. Kikkert in zijn biografie van Willem I op gevatte wijze verwoord: 'Generaties lang hadden Hollandse krentenwegers hun zakken gevuld, terwijl in Antwerpen het gras tussen de straatstenen groeide'². De afkoop van de Scheldetol in 1863 maakte geen einde aan de ruzies over het beheer van de Westerschelde. België meende dat de noorderburen hun verplichtingen inzake onderhoud en bebakening wel zeer zuinig naleefden, en de geest van Munster bleef voortleven in Antwerpse havenkringen³.

Anderzijds had de toewijzing van Nederlands-Limburg aan Nederland als gevolg dat de controle op de verbinding tussen Antwerpen en de Maas en Rijn in 'Duitsland' grotendeels in handen kwam van de noorderburen. Dit leidde, gezien het belang van de Rijntrafiek voor Antwerpen en Rotterdam, op zijn beurt tot wrijvingen tussen Brussel en Den Haag. De aanleg in 1843 van de IJzeren Rijn, de spoorlijn van Antwerpen over Luik naar Keulen, versterkte de positie van Antwerpen. Nederland wachtte dan ook niet lang om een tegenzet te doen en wilde Vlissingen, via een spoorlijn door Zuid-Beveland en Brabant, verbinden met Maastricht en Gladbach. De kwestie van de afdamming van de tussenwateren leidde tussen 1846, toen het Sloe tussen Walcheren en Zuid-Beveland werd afgesloten, en 1867, toen het Kreekrak of de vaargeul tussen Wester- en Oosterschelde dichtging, tot voortdurende strubbelingen tussen Brussel en Den Haag⁴.

Intussen waren beide landen ook slaags geraakt over de Maas. Beneden Maastricht was deze rivier moeilijk bevaarbaar en de Belgische wateraftappingen deden de waterstand op de Maas en het kanaal Luik-Maastricht verder dalen. Luik en Maastricht, twee sterk geïndustrialiseerde steden, drongen sinds het midden van de negentiende eeuw eensgezind aan op de kanalisatie van de Middenmaas, tussen Maastricht en Venlo⁵. Deze moest een betere verbinding met Antwerpen en met de Noord-Neder-

2 J.G. Kikkert, *Geld, macht en eer. Willem I, koning der Nederlanders en Belgen, 1772-1843* (Utrecht, 1995) 151-152.

3 L. Craeybeckx, 'Scheldetol afgeschaft', *Antwerpen*, IX (1963) 121-123; L. Deiwaide, 'De vrijkoping van de Scheldetol in de haven van Antwerpen', *Antwerpen*, IX (1963) 41-50; E. Schoonhoven, *Le rachat du péage de l'Escaut et son influence sur l'épanouissement du port d'Anvers* (Antwerpen, s. a.); J. Willequet, 'Le baron Lambermont et le rachat du péage de l'Escaut', *Industrie*, XVII (1963) 531-535 en 538-542; 'De historiek van de afkoop van de Scheldetol', *Bulletin van de Kamer van koophandel van Antwerpen*, LIX (1963) 837-857.

4 J. Stengers, 'Leopold Ier et le chemin de fer d'Anvers au Rhin', in: *Mélanges offerts à Guillaume Jacquemyns* (Brussel, 1968) 573-599.

5 Maastricht ontwikkelde zich in de tweede helft van de negentiende eeuw tot de belangrijkste industriestad van Nederland. Zie onder anderen H. Blink, C. J. van Nieuwenburg, 'Limburg als economisch,

landse havens mogelijk maken, maar de belangentegenstelling tussen de metropool en Luik bleek, zowel voor als na de oorlog, een serieuze complicatie. Het duurde tot 1906 vooraleer een gemengde Belgisch-Nederlandse commissie werd geïnstalleerd, die de nodige werken aan de Maas moest onderzoeken. Om de Luikse eisen kracht bij te zetten werd een Comité d'action pour la canalisation de la Meuse opgericht, dat de lokale belangen- en pressiegroepen verenigde. Het rapport van de commissie was pas in 1912 klaar en sprak zich uit voor de kanalisatie van de Maas tussen Eijsden en Venlo. Dit voorstel kreeg in België uiteraard de warme steun van Luik, maar botste op hevig verzet in Antwerpse havenkringen. In de metropool werd aangevoerd dat de kanalisatie de Noord-Nederlandse havens zou toestaan de trafiek van Luik en Maastricht volledig naar zich toe te halen. Het antwoord van de Belgische regering van februari 1914 hield in aanzienlijke mate rekening met de Antwerpse bezwaren. In ruil voor de goedkeuring van de kanalisatie van de Middenmaas vroeg Brussel aanzienlijke compensaties: een wijziging van het Scheideregime met het oog op een betere verbinding van Antwerpen met de zee, het recht om een kanaal naar de Rijn aan te leggen door Nederlands-Limburg en de verbetering van het kanaal Gent-Terneuzen. Zoals te verwachten weigerde de Nederlandse regering op de Belgische voorstellen in te gaan⁶.

Luik en Maastricht gaven intussen blijk van groeiend ongeduld. Beide steden wilden ten koste van alles vermijden dat, ten gevolge van de rivaliteit tussen Antwerpen en Rotterdam, de kanalisatie van de Middenmaas opnieuw op de lange baan werd geschoven. Maar door de hogergenoemde Belgische 'compensatienota' en, even later, het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, kwam er van de geplande werken niet veel terecht. De rekening voor al dit getalm werd door Luik na de oorlog gepresenteerd.

De aanhoudende wrijvingen met Nederland lieten heel wat sporen na, zowel bij de beleidsmakers op buitenlandse zaken en een gedeelte van de politieke elites als in Antwerpse havenkringen. Tijdens de verschillende gespreksrondes toonden de Nederlanders zich stugge en moeilijk te manoeuvreren onderhandelaars. Aangezien 1) er aanzienlijke economische en commerciële belangen op het spel stonden, en 2) geen van beide gesprekspartners aan de andere zijn wil kon opleggen, verliepen de besprekingen bijzonder moeizaam. België was bijna altijd de vragende partij, maar moest doorgaans genoegen nemen met een onbevredigend compromis. Dit had als

geografische en staatkundig gewest in 't verleden en heden', *Tijdschrift voor economische geografie*, X (1919) vi-vii, 205-298; I. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Den Haag, 1961); J. A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, 1961); G. C. P. Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg, 1969); A. J. F. Maenen, *Petrus Regout (1801-1878). Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen, 1959); H. C. W. Roemen, *Maastricht, een geografische, hoofdzakelijk economisch-geografische beschrijving en verklaring der agglomeratie van de gemeente* (Maastricht, 1947).

6 Zie ook R. L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen, 1975) 5-11 ; C. A. van der Klaauw, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België, 1919-1939* (Leiden, 1953)3.

gevolg dat de besprekingen door Brussel keer op keer als erg frustrerend werden ervaren. De zeer stoeve onderhandelingen over de afkoop van de Scheldetol in 1863 hadden deze ongunstige beeldvorming nog versterkt. 'Tijdens de diplomatieke onderhandelingen' schrijft E. H. Kossmann, 'was de Nederlandse toon zo gereserveerd dat hij hoogmoedig werd'. C. A. Tamse gaat nog verder, hij meent dat de Belgische perceptie van Nederland beslissend beïnvloed werd door deze herhaalde strubbelingen. Meer dan één Belgische onderhandelaar concludeerde dat de handelstraditie boven de Moerdijk in het teken stond van *Tégoïsme national et d'une sorte de droit historique à l'exploitation des autres nations*'. Nederlanders werden beschouwd als 'beperkte en inhalige wezens', die 'schraperigheid paarden aan spreekwoordelijke traagheid'. Zelfs sommige vroege flaminganten, die niet zonder nostalgie terugdachten aan de jaren van vereniging met het Noorden, reageerden geërgerd naar aanleiding van de Scheldekwestie. Zo schreef de Gentse flamingant Ferdinand Snellaert in 1867 aan zijn Utrechtse oud-studiegenoot, de hoogleraar Vreede: 'Ware het niet mogelijk in Holland andere belangen dan de beursbelangen hoog te doen spreken, en eene Nederlandsch-denkende aristocratie in 't leven te roepen'⁷? Werden de Nederlanders door de Belgische onderhandelaars beschouwd als hooghartige letterknechten, dan hadden de noorderburen het geregeld moeilijk met de 'onstuimigheid' en 'luidruchtigheid' van België. De Nederlandse historicus Jan Romein had het, met enige overdrijving, zelfs over een 'opvliegend België'.

De impact van de Eerste Wereldoorlog

Zo stonden de zaken in 1914, toen België door de Duitse inval van 4 augustus in de Eerste Wereldoorlog werd meegesleept. Het feit dat België wel en Nederland niet bij de oorlog werd betrokken, heeft hun wederzijdse betrekkingen en hun internationale opstelling tot 1940 diepgaand beïnvloed. Meteen werden de waterwegproblemen in een veel ruimer bilateraal en internationaal perspectief geplaatst: de vertrouwde economische en commerciële factoren lieten zich nog wel gelden, maar zij werden tijdens en na de oorlog aan Belgische zijde volledig overschaduwde door politieke en militair-strategische overwegingen.

Ook het beeld van Nederland werd sterk beïnvloed door de oorlogsgebeurtenissen. De Duitse inval lokte in België een eensgezinde patriottische reactie uit, waarvan men zich vandaag de dag maar moeilijk de omvang en de intensiteit kan voorstellen. De neutraliteit van Nederland werd door sommigen als regelrecht verraad aangevoeld. Meer nog, enkele beslissingen die Den Haag in het kader van zijn neutraliteitspolitiek nam, zoals de sluiting van de Westerschelde voor oorlogsschepen van beide partijen, veroorzaakten grote irritatie in Brussel, Parijs en, zij het in mindere mate, Londen. Ook de blijvende handelsrelaties tussen Nederland en Duitsland en de wilde geruchten over een ongehinderde Duitse opmars door Nederlands-Limburg versterk-

7 E. H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam en Brussel, 1976) 153; C. A. Tamse, 'Voorstellingen en beeldvorming als psychologische factor in de Belgisch-Nederlandse betrekkingen, 1840-1870', in: *Acta van het Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945* (Gent, 1982) 311-313.

ten de wrevel over 'la neutralité incertaine' van de noorderburen. Pers, publieke opinie en vele politici in België — en in Frankrijk — dachten in termen van 'us' en 'them'. Nederland, zoveel was duidelijk, was 'not one of us'⁸. De mentale kloof, die tijdens de eerste oorlogsmaanden ontstond, werd in de loop van het conflict alleen maar groter. Het buurland werd geassocieerd met dubieuze neutraliteit, openlijke of latente Duitsgezindheid, oorlogswinst, lafheid en egoïsme.

De Belgische perceptie van de Nederlandse opstelling tijdens de oorlog werd daarnaast sterk beïnvloed door wat E. H. Kossmann de nawerking van het gedeelde verleden noemt:

De herinnering aan dit gedeelde verleden geeft aan de betrekkingen tussen de moderne staten België en Nederland een accent dat in hun relaties met andere burens ontbreekt... De Belg en de Nederlander die over de grondslagen van zijn staat nadenkt en de geschiedenis ervan moeilijk geheel uit zijn beschouwing kan elimineren, komt de ander op een gegeven moment onvermijdelijk tegen als méér dan louter een buurman. Hij kan verwant, vriend, ervijand schijnen, alleen maar een buitenstaander is hij per slot van rekening niet, al zijn er gedurende bepaalde perioden in beide landen zonder twijfel velen geweest die graag hadden gezien dat dit wel kon⁹.

Tijdens de oorlog werd de Nederlander door sommige Belgen opgevoerd als een traditionele ervijand, door anderen als een wat problematische vriend, maar slechts zelden als een buitenstaander.

Vanaf het begin van het conflict dachten sommige Belgische politici, diplomaten en militairen aan een integrale herziening van de verdragen van 1839, met inbegrip van het herstel van het gebiedsverlies in Nederlands-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. De vroege belangstelling voor deze gebieden was te wijten aan een complex samenspel van factoren. De herinnering aan het gebiedsverlies was aan de top van de diplomatie, aan het Hof en in sommige politieke milieus zeer lang, zij het meestal weinig zichtbaar, blijven voortleven. De Duitse inval had het probleem van de veiligheid en de defensie in het middelpunt van de belangstelling geplaatst. Enkele cruciale zwakheden in de defensie werden precies toegeschreven aan het feit dat België noch over de Maaslinie in Nederlands-Limburg, noch over de Scheldelinie in Zeeuws-Vlaanderen beschikte. De onbesuisde beloften, die met name Frankrijk en Rusland tijdens de eerste oorlogsmaanden aan België deden, misten hun uitwerking niet¹⁰. België

8 Voor de verhouding tussen België en Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog zie: De Waele, 'Naar een groter België!', 201-211, 344-369; *idem*, 'België en Nederland tussen twee wereldoorlogen. Nationale gevoelens en botsende ambities', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, I (1996) i, 193-199. — Tijdens de eerste oorlogsweken zijn in de Belgische dagbladen verschillende voorbeelden te vinden, die de houding van de publieke opinie in dit verband bevestigen. Ik beperk mij tot één voorbeeld. *Het Laatste Nieuws* meldde op 25 augustus de reacties van sommige gevluchte Gentenaars in Terneuzen: zij waren 'woedend op dat land [Holland] omdat het zich niet aan onze zijde schaart'.

9 E. H. Kossmann, 'Het ingewikkelde verleden. Afscheid van oude noties over de Belgisch-Nederlandse relatie', *Internationale Spectator*, XLVII (1993) x, 549.

10 De houding van Den Haag was vooral Frankrijk in het verkeerde keelgat geschoten. Vergelijk de herhaalde opmerkingen van de Franse president Raymond Poincaré '(qu)'au règlement final, on aurait à

ontsnapte evenmin aan het nationalistisch en chauvinistisch discours, dat in alle oorlogvoerende landen sinds augustus 1914 de toon aangaf. Ongebreidelde annexatieplannen, al dan niet gebaseerd op het herstel van een vroeger 'onrecht', vormden een vast onderdeel van dit discours¹¹.

Anderzijds beseften de beleidsmakers zeer goed dat de integrale herziening van de verdragen van 1839 een unieke kans bood om alle aanslepende waterwegproblemen definitief in het voordeel van België op te lossen. Ook in dit opzicht bood de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands-Limburg de beste garanties. Meer nog, men mag gerust zeggen dat tijdens de oorlog bij sommigen de verzamelde frustraties, opgelopen tijdens eerdere gespreksrondes met Nederland, 'with a vengeance' opnieuw naar boven kwamen. Maar toch mag over de hiërarchie van achterliggende motieven bij de gebiedseisen geen misverstand bestaan. Tijdens en onmiddellijk na de oorlog domineerde het militair-strategisch belang van beide regio's, de economische en commerciële betekenis, hoe belangrijk ook, kwam op de tweede plaats.

De Belgische ambities bleven aanvankelijk strikt binnenskamers, maar in het voorjaar van 1915 nam het ongeduld van sommige voorstanders van een krachtiger buitenlands beleid snel toe. De toon van het instructieproject voor de kabinetsraad van 17 april bleef voorzichtig, maar ging toch al verder:

La revision des traités de 1839 en matière de neutralité doit être pour nous l'occasion d'envisager la solution heureuse des questions relatives à l'Escaut, la Meuse voire même la possibilité de créer un puissant canal vers le Rhin, de façon à conserver au port d'Anvers un hinterland d'importance suffisante¹².

Blijvende verdeeldheid in Le Havre

In de loop van de oorlog evolueerde het beeld van Nederland bij sommige beleidsmakers verder in negatieve zin, maar het is bijzonder moeilijk om hierover algemene uitspraken te doen. Regering en diplomatie bleven vier jaar lang diep verdeeld over de gebiedseisen in Nederland, en over de houding ten opzichte van de noorderburen in het algemeen. Toch meenden ook de 'gematigde' beleids- en opiniemakers, die gebiedseisen afwezen, dat de oorlog een unieke kans bood om de waterwegclausules van de verdragen van 1839 grondig te herzien.

tenir compte de l'attitude de chacun à ces heures difficiles' (ABZB, CL B 383, Paul Guillaume, gezant in Parijs, aan Julien Davignon, minister van buitenlandse zaken, 15-9-1914). — De houding van Frankrijk ten opzichte van Nederland zou in de loop van de oorlog maar weinig veranderen, vergelijk de uitval van Philippe Berthelot, de sterke man van het Franse ministerie van buitenlandse zaken, in september 1916: 'Nous n'avons pas à ménager des neutres dont la voix ne s'est jamais élevée contre la violation de la neutralité de la Belgique, contre les abominations commises par les troupes allemandes. Les neutres ont gagné de l'argent et se sont enrichis à nos dépens' (ABZB, CL B 337, Edmond de Gaiffier, toen gezant in Parijs, aan Beyens, 28-9-1916).

11 ABZB, CL B 383, Nota's Politieke Directie, 15-9-1914, 25-1-1915 en ongedateerd (januari 1915); cl. B 278, 1, Nota Conditions de Paix, 29-4-1915 (kolonel de Grünne); ARA, Fonds Broqueville, 409, Nota 'Recherche de la ligne frontière', december 1914 (commandant de Lannoy).

12 ABZB, CL B 383, Nota Politieke Directie, 'Note pour M. le ministre à l'occasion du conseil qui se tiendra le 17 avril' (15 april 1915, an.).

Hoe groot de verdeeldheid was, werd duidelijk tijdens de kabinetsraden van 7 en 17 april 1915. Koning Albert I, enigszins geschrokken van 'les ambitions annexionistes' van sommige ministers, hield begin mei een rondvraag over het toekomstig internationaal en economisch statuut van België. De nota's van de ministers bevestigden de verdeeldheid. Minister van spoorwegen, post, telegraaf en marine Paul Segers kon niet bij de kabinetsraden aanwezig zijn en had al op 15 april zijn standpunt aan de koning bekend gemaakt. Ook bij Segers, Antwerpenaar en spreekbuis van de navenbelangen in de regering, was de geest van Munster nog levendig aanwezig. Hij wilde van de oorlogssituatie profiteren om de toekomst van Antwerpen veilig te stellen:

Je pense que nous commettrions une faute en ne reprenant pas le pays et les populations que la force des événements nous a obligé d'abandonner en 1839. Je crois qu'il faut tenter les plus grand efforts pour nous assurer le droit de créer un canal direct vers le Rhin¹³.

Het nogal brutale egoïsme van Segers' nota botste op tegenstand van sommige andere regeringsleden. Vlaamse ministers zoals Prosper Poulet (kunsten en wetenschappen) en Aloys van de Vyvere (financiën) verzetten zich tegen aanspraken op Nederlands grondgebied door annexionistische 'heethoofden'. Maar de verdeeldheid in de bewindsploeg liep niet uitsluitend langs communautaire scheidslijnen. De Vlaamse minister van landbouw Joris Helleputte nam een dubbelzinniger positie in, terwijl sommige Franstaligen, met name B WP-leider Emile Vandervelde (minister van staat sinds augustus 1914) en minister van buitenlandse zaken Eugène Beyens, pleitten voor een goede verstandhouding met het noorden¹⁴. Minister van koloniën Jules Renkin, de peetvader van de nationalisten in de regering, ging het verst in zijn kritiek op Nederland. Renkin ontkende dat er ooit enige solidariteit had bestaan tussen noord en zuid:

Il n'y a aucune solidarité entre Belgique et Hollande. Les Hollandais nous jalouent. Ils n'ont pas cessé de nous tracasser et de nous nuire. La politique hollandaise depuis trois siècles s'est efforcée de nous imposer des servitudes pour obtenir à notre détriment des avantages économiques¹⁵.

13 AKP, B/3, Nota Segers, 15-4-1915. — Paul Segers (1870-1945), Antwerps advocaat en politicus, was van 1911 tot 1918 minister van spoorwegen, post, telegraaf en marine en vertegenwoordigde in 1919-1920 België in de besprekingen met Nederland over de herziening van de verdragen van 1839. Segers werd na de oorlog voorzitter van de conservatieve, Franstalige vleugel van de katholieke partij.

14 AKP, B/3, Van de Vyvere aan Albert, 24-4-1915; Nota Poulet, 26-5-1915; Nota Vandervelde, ongedateerd (mei 1915). — De diplomaat Eugène Beyens (1855-1934) was minister van buitenlandse zaken van juli 1915 tot augustus 1917. Zijn behoedzaam beleid leidde tot talloze botsingen met *hardliners* in de regering zoals Jules Renkin en met de nationalistische lobby. Emile Vandervelde (1866-1938), de 'patron' van de Belgische Werkliedenpartij, was de regering naar Le Havre gevolgd. Hij werd in 1916 als minister zonder portefeuille in de regering opgenomen. Vandervelde was een tegenstander van gebiedsuitbreiding in Nederland.

15 ARA, Fonds Helleputte, 606, Renkin aan Helleputte, 2-10-1915. — Jules Renkin (1862-1934), Brussels advocaat en politicus, was zijn carrière begonnen als een relatief vooruitstrevend katholiek politicus, maar evolueerde al voor de oorlog in conservatieve richting. Tijdens de oorlog was hij de belangrijkste steunpilaar van de nationalisten in de regering en steunde hij voluit de campagne en acties voor gebiedsuitbreiding. Ook na de oorlog bleef hij de nationalistische zaak genegen, zowel in de regering als daarbuiten. Zijn ontevredenheid over het resultaat van de onderhandelingen met Nederland lag, naast zijn aanzienlijke persoonlijke ambitie, aan de basis van zijn ontslag als minister in 1920.

Nederland in de rol van historische erfvijand

Werd Nederland door Renkin opgevoerd als traditionele erfvijand van België, dan gebeurde dit in nog veel scherpere termen in de nationalistische en annexionistische propaganda. De harde kern van de nationalistische coterie in Le Havre bestond trouwens uit journalisten en publicisten, die in nauw contact stonden met de officiële milieus. Het lijvige werkstuk *La barrière Belge. Essai d'histoire territoriale et diplomatique* van Pierre Nothomb, de luidruchtige voorman en duvelstoejager van het Belgische nationalisme, viel in dit opzicht moeilijk te overtreffen. Volgens Nothomb was 'Nederland' niet alleen sinds de Middeleeuwen de erfvijand van 'België', het was ook sinds eeuwen een trouwe bondgenoot van 'Duitsland':

Pendant deux siècles et demi, s'acharnant contre la Belgique, la Hollande en définitive travaille pour les Allemands. C'est la grande ironie qui plane sur notre histoire, dont une sorte de sublime égoïsme fut le constant ressort, et qui, en soi-même, reste l'exemple le plus parfait d'une politique purement nationale.

Inzake duivelse berekening en nietsontziende belangenverdediging kon België trouwens nog heel wat leren van Nederland. De ministers Pouillet en Van de Vyvere protesteerden tegen het feit dat dit boek op regeringskosten werd verspreid: [Cette brochure] est par trop tendancieuse. Elle apprendrait aux Belges qu'ils n'ont eu dans le passé qu'un ennemi: la Hollande et cela depuis le Moyen Age¹⁶.

De *Petit catéchisme national*, een annexionistisch vlugschrift in vraag- en antwoordvorm van de hand van diezelfde Nothomb, vatte de Belgische eisen ten opzichte van Nederland kernachtig samen:

— Pourquoi devons-nous posséder la rive gauche de l'Escaut ? — Parce que l'Escaut est un fleuve exclusivement belge, qu'une de ses rives au moins fait partie intégrante de notre sol, que le port d'Anvers est la source de notre richesse, que nous ne pouvons laisser notre commerce maritime et notre sortie sur la mer à la merci d'un concurrent qui ne nous a arraché autrefois l'embouchure de l'Escaut que pour entraver notre essor économique et briser notre force militaire¹⁷.

16 P. Nothomb, *La barrière Belge. Essai d'histoire territoriale et diplomatique* (Parijs, 1916). Dit boek kwam tot stand met de logistieke steun van de historici F. L. Ganshof en Jacques Pirenne en verscheen op 21 juli (Fonds Nothomb, 175, F. L. Ganshof aan Nothomb, 10 en 12-2-1916; ARA, Fonds Broqueville, 413, Pouillet aan Broqueville, 22-11 -1916; Van de Vyvere aan Broqueville, 25-11 -1916). — Pierre Nothomb (1887-1966) groeide tijdens de oorlog uit tot het boegbeeld van het Belgisch nationalisme en annexionisme. Eind 1918 richtte hij het Comité de politique nationale op, een rechts-nationalistische pressiegroep die de gebiedseisen op rumoerige wijze verdedigde. Nothomb bleef tijdens de jaren twintig actief in verschillende kleine(re) groeperingen, die nationalistische en autoritaire, anti-democratische denkbeelden verdedigden. In 1927 keerde hij terug naar de katholieke partij, maar hij bleef zijn hele leven een overtuigd Belgisch nationalist.

17 Fonds Nothomb, 81, Exemplaar *Petit catéchisme national*. Gelijksoortige stellingen werden verdedigd door andere nationalistische publicisten zoals Eugène Baie in *La Belgique de demain* (Parijs, 1915) en Maurice Des Ombiaux, *Les revendications territoriales de la Belgique* (Parijs, 1916). Baie en Des Ombiaux werkten tijdens de oorlog onder andere voor *Le XXe Siècle*.

De verspreiding van dit vlugschrift aan het front lokte een storm van verontwaardiging uit in Nederland. Enkele Nederlandse kranten eisten meer uitleg vanwege de Belgische regering over de annexionistische perscampagne. De opschudding was zo groot, dat Londen meteen ingreep. Onder impuls van het Foreign Office publiceerde *The Times* op 6 juli een officieel communiqué, getiteld 'Alleged Belgian Designs on Dutch Territory: A German Lie'. In dit communiqué werden de Belgische gebiedsaanspraken formeel ontkend, maar dit veranderde weinig aan sommige visies en plannen in Le Havre¹⁸.

In de nationalistische pers, aangevoerd door de invloedrijke exilkrant *Le XXe Siècle* die tijdens de oorlog uitgroeide tot de spreekbuis van het Belgische nationalisme, werd een gelijksoortig vijandbeeld van Nederland verspreid. In verschillende artikelen werd op weinig subtiele wijze geïnsinueerd dat Nederland een bondgenoot was van Duitsland. De inlijving van Zeeuws-Vlaanderen was niet alleen militair de beste oplossing, dit kon ook een einde maken aan wat de krant het permanente machtsmisbruik van Nederland over de Westerschelde noemde. De titels van sommige artikelen waren veelzeggend. Op 5 mei 1915 publiceerde Léon Hennebicq, een andere nationalistische coryfee, het eerste artikel in de campagne voor een verbetering van het Scheideregime, onder de kop 'La guerre économique après la victoire militaire'. Volgens Hennebicq was niet alleen de militaire betekenis van de Westerschelde belangrijk:

... il importe également, après la saignée que nous ayons subi, de ne pas oublier que la partie des Pays-Bas dont nous sommes économiquement tributaires se situe autour de la Meuse, l'Escaut et le Rhin. Or, sur la Meuse, nous sommes fermés par Maastricht, sur l'Escaut, nous sommes fermés par Flessingue, et si une clé sur le Rhin ne nous est pas donnée, notre industrie sera privée de la garantie des produits du Sud de l'Allemagne, de la Suisse et du Nord de l'Italie, qui lui sont indispensables¹⁹.

De ministers Pouillet, Van de Vyvere en Beyens protesteerden herhaaldelijk tegen de inhoud en toon van de artikelen over Nederland bij hoofdredacteur Fernand Neuray,

18 ABZB, CL B 323, II, Albéric Fallon, gezant in Den Haag, aan Beyens, 14-6-1916 en 26-6-1916; Beyens aan Fallon, 17-6-1916 en 21-6-1916; Paul Hymans, toen gezant in Londen, aan Beyens, 6-7-1916; Nota Beyens, 7-7-1916; E. Beyens, 'Deux politiques. Réponse à M. Pierre Nothomb', *Le Flambeau*, V (1922) iv, 407-430 en v, 23-42; *The Times*, 6-7-1916.

19 *XXe S*, 5-5-1916; 15-9-1916. — De advocaat Léon Hennebicq (1871-1940) had zich al voor 1914 laten opmerken in het bescheiden réveil van het Belgisch nationalisme, dat zich vooral concentreerde rond het Brusselse justitiepaleis. In talloze publicaties, en als stichter van de Ligue maritime Belge en de Ligue de défense nationale, ijverde hij voor de uitwerking van een nationalistisch programma, waarbij de buitenlandse-, de koloniale- en vooral de defensiepolitiek grote aandacht kregen. In 1905 lanceerde hij, samen met de reeds genoemde Eugène Baie, een plan voor een 'entente hollando-belge', die een betere samenwerking op militair en economisch gebied tussen beide landen moest mogelijk maken. Dit plan mislukte, en Hennebicq raakte er in toenemende mate van overtuigd dat alleen een herstel van het gebiedsverlies van 1839 de nationale veiligheid kon verzekeren.

maar dit haalde niet veel uit²⁰. De Vlaamsgezinde leider Frans van Cauwelaert, die tijdens de oorlog in Nederland verbleef, was een overtuigd pleitbezorger voor een nauwe samenwerking tussen Noord en Zuid, maar ook hij moest toegeven dat dit in de gegeven omstandigheden niet gemakkelijk zou zijn:

Ik weet dat deze gedachte niet bevorderd wordt door de tegenwoordige tijdsgebeurtenissen, en geef me volkomen rekenschap over de moeilijkheden welke voortkomen uit de slappe en weinig mannelijke politiek en uit de karakterlooze winstjesmakerij van het Nederlandse volk.

Als volksvertegenwoordiger voor Antwerpen was Van Cauwelaert tevens een warm verdediger van de havenbelangen en voorstander van een wijziging van het Schelde-regime. Net als de ministers Pouillet, Van de Vyvere en Beyens was hij van oordeel dat de gebiedseisen een vriendschappelijke regeling van dit probleem nagenoeg onmogelijk maakten:

Je suis convaincu que si nos désirs sont adroitement présentés dans la presse ou introduit avec diplomatie chez des hommes représentatifs de l'opinion publique, ils ne rencontreront pas beaucoup d'obstacles. Mais il est dangereux de provoquer d'avance la résistance par des revendications injustifiées et de mettre en branle les groupements germanophiles, qui s'emparent de nos excès de langage pour écarter la Hollande de la Belgique²¹.

Toch gaven Pouillet, Van de Vyvere, Van Cauwelaert en, in mindere mate, Beyens, blijk van een merkwaardig optimisme inzake de kans van slagen van nieuwe gesprekken met Nederland over de waterwegen. De drie Vlaamsgezinden voelden niet alleen een grote verbondenheid met het noorden, zij waren evenmin betrokken bij de vooroorlogse onderhandelingsrondes en werden veel minder beïnvloed door herinneringen aan de onverzettelijkheid van de noorderburen. Zij gingen er nogal naïef vanuit dat een 'redelijk' België een meegaand Nederland tegenover zich zou vinden.

Op verzoek van de regering peilde baron Léon Capelle, directeur-generaal van de commerciële directie van buitenlandse zaken, bij prominenten in het bezette land naar hun visie op het naoorlogse België. Verschillende ondervraagden gaven toe dat

20 ARA, Fonds Broqueville, 627, Neuray aan Broqueville, 21-6-1916.— De vrijwel onaantastbare positie van *Le XXe Siècle* in Le Havre was vooral te wijten aan de nauwe relaties met regeringsleider Charles de Broqueville, één van de oprichters en aandeelhouders van de krant. Na augustus 1914 koos *Le XXe Siècle* resoluut voor een 'nationale' koers en ontpopte de krant zich als de onbetwiste spreekbuis van het annexionisme. Dit leidde tot een breuk met enkele aandeelhouders, en Neuray richtte in maart 1918 ia *Nation Belge* op, die de nationalistische koers van *Le XXe Siècle* in de overtreffende trap voortzette. Ondanks de nauwe relatie met De Broqueville mag men er daarom nog niet van uitgaan dat de kranten altijd de meningen of standpunten van de regeringsleider vertolkten.

21 AMVC, Fonds Van Cauwelaert, Van Cauwelaert aan Van de Vyvere, 23-8-1916; Van Cauwelaert aan Beyens, 15-5-1916; Van Cauwelaert aan Carton de Wiart, 16-5-1916. — Frans van Cauwelaert (1880-1961), volksvertegenwoordiger voor Antwerpen en één van de leiders van de Vlaamse Beweging, was een fel tegenstander van de gebiedseisen. Hij vocht menig verbaal duel uit met nationalisten zoals Neuray en Nothomb en hun medestanders in de Belgische kolonie in Nederland.

de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen op economisch en commercieel gebied grote voordelen bood, maar zij twijfelden sterk aan de haalbaarheid. De meeste onder-vraagden gaven de voorkeur aan een grondige wijziging van het Scheldestatuut, die de Antwerpse belangen veilig stelde. Alleen Edgard Castelein, de voorzitter van de Antwerpse Kamer van koophandel, opteerde voor een zeer radicale oplossing en vroeg de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg²².

In de loop van 1917-1918 verhardde de houding van de top van de diplomatie en van verschillende ministers. Zij kozen, op de eerste plaats om veiligheidsredenen, voor de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands-Limburg. De verdeeldheid in de regering bleef evenwel aanzienlijk, en het voornemen om Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Rusland in de loop van 1916 'in te lichten' over de Schelde-kwestie leidde tot openlijke ruzies in de kabinetsraden.

De bewogen jaarwisseling 1918-1919

Onmiddellijk na de wapenstilstand van november 1918 bereikte het negatieve beeld van Nederland een hoogte-, of zo men wil dieptepunt. Dit lag, behalve aan de euforische sfeer na de overwinning, ook aan het verblijf van de afgezette Duitse keizer Wilhelm II in Nederland, de ongehinderde terugtocht van Duitse soldaten door Nederlands-Limburg en aan het feit dat heel wat activisten in het Noorden een onderkomen hadden gevonden. De sfeer in België rond de jaarwisseling 1918-1919 werd treffend beschreven door Georges Simenon, op dat moment een jonge journalist bij de *Gazette de Liège*, in zijn roman *Les trois crimes de mes amis*: 'Chaque semaine voyait se dérouler des prises d'armes, des cérémonies patriotiques, et dans toutes les fermes les cochons s'appelaient Guillaume'.

Deze pejoratieve beeldvorming was opnieuw het meest uitgesproken in de nationalistische pers en bij de nationalistische lobby. De kern van deze lobby werd gevormd door het Comité de politique nationale, de rumoerige pressiegroep die in december 1918 werd opgericht door Pierre Nothomb en de oudgedienden van de nationalistische coterie van Le Havre. Het CPN voerde, aanvankelijk met discrete steun van buitenlandse zaken, campagne voor gebiedswinst. Het comité kon daarnaast rekenen op heel wat steun bij vooral Franstalige politici, magistraten, academici en allerlei prominenten. De nationalistische pers werd aangevoerd door *La Nation Belge* en de Brusselse krant *Le Soir*, waar de gebiedseisen dagelijks de voorpagina domineerden.

In de verhitte atmosfeer van 1918-1919 bleken maar weinig personen en milieus immuun voor het nationalistisch opbod en het negatieve imago van Nederland. Het traditionele beeld van de Nederlandse krentenweger was terug te vinden bij de liberale politicus Maurice Lippens, na de oorlog gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen. De suikerfabriek van de familie Lippens in Moerbeke-Waas werkte bijna uitsluitend met suikerbieten uit Zeeuws-Vlaanderen. Voor de oorlog had Nederland de uitvoer van de bieten geregeld bemoeilijkt en de herhaalde wrijvingen met de Neder-

22 ABZB, CL B 377 en ARA, Fonds Helleputte, 606, Nota Castelein, ongedateerd (1916).

landse overheid hadden ook bij Lippens heel wat sporen nagelaten. Hij gaf toe dat de Zeeuwen niets voelden voor inlijving bij België, maar dit mocht Brussel niet beletten te streven naar een grondige wijziging van het Scheldestatuut:

Si nous ne pouvons songer à annexer la Flandre zélandaise et si nous sommes cependant bien décidés à être garantis dorénavant contre les vexations et à modifier une situation dont personne ne veut plus, je crois devoir appeler ton attention sur les points suivants. Dans la question de la liberté absolue de l'Escaut, il ne faut pas perdre de vue, que si la Belgique obtient le droit absolu de contrôler l'Escaut au point de vue de la navigation, la Hollande ne se fera pas faute de créer des difficultés à chaque instant sous prétexte que les rives du fleuve, et spécialement les digues des polders riverains, souffrent par suite du creusement des passes ou des modifications apportées au régime des eaux²³.

Volgens de officiële versie sprak de BWP zich na de wapenstilstand als enige partij tegen de gebiedseisen in Nederland uit, maar de waarheid was dat de partij zeer verdeeld was over dit probleem. Verschillende socialisten verdedigden standpunten, die maar moeilijk te verzoenen waren met de 'officiële' partijlijn. Sommige, met als meest prominente voorbeeld de Waalse volksvertegenwoordiger Jules Destrée, zochten toenadering tot het CPN. Tijdens de bijeenkomst van de algemene raad van de partij van 5 maart 1919 vroeg Destrée op nogal dubbelzinnige wijze 'begrip' voor diegenen die Zeeuws-Vlaanderen bij België wilden inlijven: 'Si Anvers ne peut pas se développer, notre industrie wallonne ne peut pas prendre l'essor qu'elle est appelée à prendre ... La Hollande nous a fait dans le passé une série de misères'. Op het Paascongres van de BWP van april 1919 gingen Destrée en senator Emile Vinck nog veel verder. Zij brachten verslag uit van de Belgische eisen op de vredesconferentie op een wijze, die het CPN hen niet verbeterd zou hebben. Beide parlementariërs erkenden schoorvoetend dat in Zeeuws-Vlaanderen en Limburg de wil van de inwoners moest worden gerespecteerd, maar dit mocht niet betekenen dat de politieke geschiedenis of 'de werkwijzen van de regeeringen waarmede wij thans verdragen kunnen hebben te bespreken of sluiten' werden verwaarloosd. Destrée en Vinck onderlijnden dat het nodig was

er op te wijzen, dat sedert eeuwen de achtereenvolgende regeeringen van Nederland stelselmatig hebben getracht de Belgische scheepvaart en den Belgischen handel te vernietigen; die politiek vond haar hoogste uitdrukking in het verdrag van Munster van 1648, dat de sluitingen van de mondingen van Schelde en Zwin bevestigde en aan onzen handel den doodsteek gaf. Terloops stippen wij het opmerkelijke feit aan, dat het schoone Vlaamsche

23 ABZB, CL B 383, Maurice Lippens aan Pierre Orts, secretaris-generaal van buitenlandse zaken, 17-3-1919. Maurice Lippens (1875-1956), liberaal politicus, was in 1919-1921 gouverneur van Oost-Vlaanderen. Hij werd later onder andere minister en gouverneur-generaal van Kongo. — Voor de doodgeboren annexionistische campagne in Zeeuws-Vlaanderen, zie ook M. de Waele, 'Grote ambities, eerezuchtige plannen: de Belgische belangstelling voor Zeeuws-Vlaanderen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', in: *De geschiedenis van een Belgisch-Nederlands grensgebied ontgrendeld. 750 Jaar Keure van de Vier Ambachten, 1242-1992 en 500 Jaar Graafiansdijk, 1492-1992* (Kloosterzande, 1993)387-444.

ras, dat thans vraagt om tot het economisch, geestelijk en zedelijk leven herboren te worden, alleen aan de Hollandsche regeeringen het verval moet wijten waaronder het gedrukt gaat en waarvan sommigen onbezonnenen de oorzaak willen toeschrijven aan ik weet niet welke Waalsche of Fransche dwingelandij, of er uitsluitend een taalkwestie willen van maken²⁴.

Nog tijdens het senaatsdebat over het vredesverdrag van 19 augustus 1919 riep een andere BWP-senator, Léon Colleaux, de mogendheden op België actief te steunen in de komende onderhandelingen met Nederland. Was dit buurland immers geen schoolvoorbeeld van '... les nations neutres qui, à l'heure actuelle, se réfugient dans la notion de droit après s'être réfugiées dans une prudence que l'on pourrait qualifier d'un tout autre nom'²⁵.

De waterwegproblemen op het thuisfront

Na de terugkeer in Brussel maakten regering en diplomatie definitief werk van het eisenprogramma voor de vredesconferentie. Buitenlandse zaken besteedde de meeste tijd en energie aan de politieke- en veiligheidsproblemen, met als centrale eis de herziening van de verdragen van 1839. België wilde op de vredesconferentie een nieuw internationaal statuut, ter vervanging van de opgelegde neutraliteit, en tastbare veiligheidsgaranties verwerven. De belangstelling voor Zeeuws-Vlaanderen en Limburg werd op de eerste plaats ingegeven door veiligheidsoverwegingen, waardoor het economische en commerciële belang van beide regio's grotendeels naar het tweede plan werd verschoven. België wilde beschikken over 'l'Escaut jusqu'à la mer, comme si elle en était souveraine' en 'exercer un contrôle complet sur le canal Gand-Terneuzen'. In Nederlands-Limburg werd aangedrongen op een betere verbinding met de Maas en de Rijn: 'Nous demandions que la Belgique fût mise en mesure de faire passer, à travers le Limbourg néerlandais, les routes, canaux et voies ferrées nécessaires pour le développement de notre commerce maritime'²⁶. Zowel met betrekking tot Zeeuws-Vlaanderen als tot Limburg werd voortdurend gesuggereerd, maar zelden met zoveel woorden gezegd, dat de inlijving van beide gebieden de beste garanties bood.

Aan de vooravond van het vredesoverleg zetten de betrokken belangengroepen uit Antwerpen, Gent en Luik buitenlandse zaken onder druk om met hun eisen rekening te houden. De Antwerpse Kamer van koophandel vroeg niet alleen de inlijving van

24 AMSAB, Proces-verbalen van de algemene raad en van het bureau van de BWP, fiche 64, Algemene Raad, 5-3-1919; Paascongres 19,20 en 21-4-1919. Verslag over de internationale politiek, door J. Destrée en E. Vinck. — Jules Destrée (1863-1936), volksvertegenwoordiger voor Charleroi, verwierf voor de oorlog vooral bekendheid door zijn stellingnames in het communautaire debat en zijn Waals engagement. In 1912 publiceerde hij zijn beroemde *Lettre au mi*, waarin hij de Waalse grieven op een rijtje zette. Hij bleef evenwel zeer gehecht aan België en zocht tijdens de oorlog toenadering tot het nationalistische kamp. Na de oorlog was er voor Destrée geen enkele tegenstelling meer tussen Belgisch en Waals engagement.

25 Parlementaire Handelingen, Senaat, 1918-1919, zitting 19-8-1919, 558-570.

26 P. Hymans, *Mémoires*, F. van Kalken en J. Bartier, ed. (Brussel, 1958) I, 281-194.

Zeeuws-Viaanderen en Limburg, zij werd het nooit moe om te herinneren aan de knevelarijen van de Nederlandse concurrentie uit het verleden. Begin 1919 zocht de kamer openlijk toenadering tot het Comité de politique nationale. Pierre Nothomb gaf verschillende lezingen over het wangedrag van de Nederlandse erfvijand en zijn comité organiseerde samen met de kamer enkele rumoerige manifestaties²⁷. In Gent vroegen de Kamer van koophandel, de Cercle commercial et industriel en de gemeenteraad de vrije beschikking over de Scheldemonding en het kanaal Gent-Terneuzen²⁸. De Luikse industriële milieus herhaalden hun oude eisen inzake de kanalisatie van de Middenmaas en de aanpassing van het kanaal Luik-Maastricht. De Luikse eisen werden ook overgenomen door de Assemblée Wallonne, de wallin-gantistische pressiegroep die in 1912 door onder anderen Jules Destrée was opgericht. Al deze belangengroepen maakten zich op om het verloop van de vredesconferentie met argusogen te volgen²⁹. Zij hielden woord.

België in de aanval op de vredesconferentie

Alhoewel de mogelijkheden België opvallend hadden genegeerd tijdens de aanloop naar de vredesconferentie, reisde de delegatie met zeer hoge verwachtingen naar Parijs af. Regering en diplomatie rekenden niet alleen op een hoofdrol voor België, zij verwachtten ook dat de geallieerden de Belgische eisen actief zouden steunen. Anderzijds vertoonde de voorbereiding van het Belgisch eisendossier enkele opvallende inhoudelijke en tactische zwakheden. Zo bleven buitenlandse zaken en de meeste leden van de Belgische delegatie op indirecte wijze aansturen op gebiedswinst in Nederland. De hardnekkigheid, waarmee men deze eisen aankaarte, plaatste het hele eisendossier in een slecht daglicht en versterkte de indruk dat de Belgische eisen volstrekt onredelijk waren. Daar kwam bij dat regering en delegatie diep verdeeld bleven over deze kwestie. Dit had rond de jaarwisseling al tot enkele opmerkelijke incidenten geleid, waarbij de ministers Louis Franck (koloniën) en Emile Vandervelde (justitie en de derde afgevaardigde op het vredesoverleg) zich openlijk distantiëerden van het beleid, verdedigd door minister van buitenlandse zaken Paul Hymans en zijn directe medewerkers. Eén en ander had tot gevolg dat de Belgische eisen op zeer dubbelzinnige wijze werden verwoord. Roofzuchtige termen als 'annexatie' of 'gebiedswinst' werden niet alleen vermeden om de Amerikaanse president Woodrow Wilson niet op stang te jagen, maar ook om incidenten binnen de delegatie en op het thuisfront te vermijden³⁰.

27 *Annuaire de la Chambre de commerce d'Anvers, 1871-1926* (Antwerpen, 1939) 103-104 en 111-118.
28 ABZB, CL B 383, Dagorder Gentse gemeenteraad, 3-2-1919; Kamer van koophandel Gent aan Hymans, 3-3-1919; Cercle commercial et industriel de Gand aan Hymans, 13-3-1919.

29 *Gazette de Liège*, 2-2-1920. — De Assemblée Wallonne had bij haar oprichting vooral aandacht voor de strijd tegen de tweetaligheid van de administratie en tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit. De Assemblée richtte zich vanaf het begin op de mobilisatie van de publieke opinie en organiseerde in 1913 verschillende manifestaties. De opgedane ervaring werd later, in de campagne tegen het Belgisch-Nederlands ontwerpakkoord in 1920, uitstekend benut.

30 Tijdens de kabinetsraad van 16 december 1918, één van de weinige keren dat de voltallige regering zich boog over het Belgisch eisendossier, haalde Vandervelde zeer scherp uit: '... tous les avantages que nous pourrions obtenir ne voudraient pas les dangers et les inconvénients qui résulteraient pour la Belgique

Op 11 februari zette Paul Hymans de Belgische eisen uiteen voor de raad van tien, die bestond uit de regeringsleiders en ministers van buitenlandse zaken van de vijf grootmachten (VS, Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Japan). De grootste aandacht ging opnieuw naar de strategische nadelen van het systeem van 1839, maar ook met betrekking tot de waterwegproblemen zinspeelde Hymans voortdurend op de wenselijkheid van de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg. Eén dag later, op 12 februari, duidden de tien een Commission des affaires Belges aan, die onder andere een wijziging van de Duits-Nederlandse grens ter compensatie van mogelijk gebiedsverlies in Zeeuws-Vlaanderen of Limburg moest onderzoeken. Onder impuls van de voorzitter, de Franse politicus André Tardieu, interpreteerde de commissie haar opdracht zeer ruim en volgde zij grotendeels het Belgische standpunt, als waren de verdragen van 1839 tégen België opgesteld. Op 8 maart besloot de commissie tot de integrale herziening van deze verdragen en werd Nederland naar Parijs uitgenodigd³¹.

De noorderburen hadden de gebeurtenissen in Parijs met een mengeling van ongerustheid en woede gevolgd. Na Hymans' toespraak van 11 februari was de verontwaardiging algemeen. 'La bombe a éclaté', liet de Belgische gezant Albéric Fallon uit Den Haag weten, 'Le mécontentement et l'indignation sont unanimes'³². De regering kondigde strijdustig aan dat zij zich met alle middelen tegen gebiedsverlies zou verzetten en minister van oorlog Alting van Geusau begon zelfs te dreigen met een heruitgave van de Tiendaagse Veldtocht.

Om zijn negatieve imago, dat in de verhitte sfeer van de jaarwisseling 1918-1919 niet alleen Brussel en Parijs maar zelfs even Londen had aangetast, te corrigeren had Nederland al in december 1918 een tegenoffensief gelanceerd in de geallieerde hoofdsteden. De noorderburen wilden uiteraard de Belgische dreiging afslaan, maar zij

de l'inimitié de la Hollande. Je considère de plus comme un malheur pour la Belgique d'accepter l'annexion de territoires contre la volonté des peuples qui les habitent' (AKP, Fonds Wodon, Proces-verbaal van de kabinetsraad van 16-12-1918). — Louis Franck (1868-1937), Antwerps advocaat en liberaal politicus, was voor de oorlog één van de leidende figuren in de Vlaamse beweging en streed onder anderen met Frans van Cauwelaert voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit. Tijdens de oorlog stelde Franck zich op als een loyaal patriot. Hij was een tegenstander van gebiedsuitbreiding in Nederland en kreeg het daarover geregeld aan de stok met zijn partijgenoot Paul Hymans. — Paul Hymans (1865-1941), Brussels advocaat en liberaal politicus, was de regering naar Le Havre gevolgd. Hij werd begin 1918 minister van buitenlandse zaken en leidde de Belgische delegatie op de vredesconferentie. Hymans steunde aanvankelijk de expansionistische politiek, maar hij nam in het voorjaar van 1919 langzaam afstand van de annexionistische campagne en van haar aanhangers, ook op zijn eigen departement. Hymans was, op enkele onderbrekingen na, minister van buitenlandse zaken van 1918 tot het midden van de jaren dertig. Na zijn onstuimige start in 1918-1919 probeerde Hymans voor België een middenpositie af te bakenen tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. Betere relaties met Nederland maakten ook deel uit van zijn beleidsopties, maar door de herinnering aan de gebiedseisen kwam daar niet veel van in huis.

31 Hymans, *Mémoires*, I, 359-367; ABZF, Série A Paix, 1914-1920, Conditions de paix de la Belgique, A 1135, Proces-verbaal van de zitting van de raad van tien, 11-2-1919.

32 ABZB, Corr. P. Fallon aan Hymans, 13-2-1919; C. Smit, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1848-1919. Derde periode, 1899-1919, V, 1917-1919, tweede stuk* (Den Haag, 1964)929-941.

namen zich ook voor om hun buitenlands beleid, uiteraard in het kader van hun neutraliteitspolitiek, meer op Groot-Brittannië en de VS te oriënteren. Den Haag besefte zeer goed dat een internationaal minder geïsoleerd Nederland sterker zou staan in toekomstige besprekingen met België³³. Na 11 februari hervatte Nederland zijn tegenoffensief in de wandelgangen van de vredesconferentie. Het kreeg van Groot-Brittannië en de VS al snel de verzekering dat zijn territoriale integriteit niet zou worden aangetast³⁴.

Binnenskamers werd de confrontatie met België zorgvuldig voorbereid. Naar goede gewoonte koos Den Haag voor een zeer defensieve tactiek, waarbij het hele arsenaal aan juridisch-technische spitsvondigheden in stelling werd gebracht. Nederland was geen vragende partij en de opdracht van de onderhandelaars luidde dan ook 'niet toegeven' en 'tijd winnen'. Nederland wilde de beslissende onderhandelingsronde, ook over de waterwegproblemen, uitstellen tot na de vredesconferentie, omdat de druk van de mogendheden dan minder groot zou zijn. Van toegevingen op militair-strategisch of politiek gebied kon geen sprake zijn, alleen inzake het Scheldestatuut was Den Haag bereid tot enige kleine concessies:

...het is 't eenige punt waarop wij, zonder ernstig nadeel, desnoods iets hebben om te kunnen geven, mits goede betaling ... Maar daarvoor is het nodig dat wij niet te spoedig toegeven, anders zal men ons daarna nog meer gaan vragen.

Aan de buitenwereld toonde Nederland een heel ander imago: soepel, immer bereid tot praten en, in tegenstelling tot het opvliegende België, redelijk en geduldig. Den Haag rekende erop dat ook de geallieerden intussen inzagen dat de Belgen 'mensen zijn, die geen maat kennen, en die zich te veel op den voorgrond plaatsen' of, in de bevlogen woorden van een Frans politicus, 'mensen die te wijd gegaapt hadden'³⁵.

In het Belgische kamp heerste na de beslissing van 8 maart een voorbarige euforie. Brussel achtte de slag al half gewonnen, wat tot gevolg had dat de confrontatie met Nederland niet of nauwelijks werd voorbereid. Alle negatieve ervaringen in Parijs ten spijt ging België er nog steeds vanuit dat de mogendheden de morele verplichting hadden zijn eisen te steunen, en de Nederlanders zo nodig tot toegevingen te dwingen. Hymans en zijn medewerkers kozen voor een directe confrontatie, tactisch gezien een blunder aangezien dit bijna zeker protest zou uitlokken bij Britten en Ame-

33 De documenten en brieven, die de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Herman van Karnebeek naar Parijs zond inzake de Nederlandse houding ten opzichte van de Volkenbond, illustreren deze voorzichtige zwenking van het buitenlands beleid (zie ook *BBPN*, 1917-1919, deel II en C. B. Wels, 'Van Karnebeeks breuk met de traditie', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman* (Groningen, 1979) 193-212) — Herman A. van Karnebeek (1874-1942), Nederlands diplomaat en politicus, werd in 1918 minister van buitenlandse zaken. Als minister werd hij onmiddellijk geconfronteerd met de Belgische gebiedseisen, en de problemen met de zuiderburen hebben zijn ambtstermijn in aanzienlijke mate beheerst. Na zijn aftreden in 1927, ten gevolge van de afwijzing van het verdrag met België, speelde hij geen politieke rol van betekenis meer.

34 *BBPN*, 1917-1919, II, 880-881.

35 *BBPN*, 1917-1919, II, 940-947, 953-954, 960-968, 982-983.

rikanen. Secundaire verdedigingslijnes werden niet voorbereid. De verdeeldheid over de gebiedseisen op het thuisfront bleef: tijdens de kabinetsraad van 15 mei kwam het nog maar eens tot een aanvaring tussen Hymans en het duo Franck-Vandervelde³⁶.

De onderhandelingen tussen België, Nederland en de mogendheden over de verdragen van 1839 vonden plaats in het kabinet van de Franse minister van buitenlandse zaken Stephen Pichon. Tijdens de eerste zitting van 19 mei kwam het onmiddellijk tot een frontale botsing tussen Paul Hymans en zijn Nederlandse collega Herman van Karnebeek. De ongeduldige en bijwijlen scheldende Hymans, die voortdurend zinspeelde op de wenselijkheid van gebiedswinst, werd geconfronteerd met een kalme en hoffelijke Van Karnebeek. De vergadering ging onverrichter zake uit elkaar. De bijeenkomst van 20 mei en een later tête-à-tête tussen Hymans en Van Karnebeek leverden evenmin resultaten op. Op 4 juni viel het verdict, en de mogendheden hadden een Salomonsoordeel geveld. De verdragen van 1839 werden, zoals België vroeg, integraal voor herziening vatbaar verklaard, en deze werd toevertrouwd aan een commissie van XIV, waarin naast België en Nederland ook Groot-Brittannië, de VS, Frankrijk, Italië en Japan zetelden. Anderzijds werd iedere gebiedsoverdracht of creatie van internationale servituten bij voorbaat uitgesloten³⁷.

Na de beslissing van 4 juni was de verslagenheid in het Belgische kamp zeer groot. Op politiek gebied was de eindbalans van de vredesconferentie schraal, België had noch een nieuw statuut noch betere veiligheidsgaranties verworven. Van gebiedswinst was, met uitzondering van de Oostkantons rond Eupen, Malmédy en Sankt-Vith, niets terecht gekomen. De gebiedseisen in Nederland waren niet alleen op formeel verzet van Groot-Brittannië en de VS gestuit, zij hadden bovendien het imago van België bij deze beide mogendheden ernstig geschaad.

Dovemansgesprekken tussen België en Nederland

Op 29 juli 1919 gingen de werkzaamheden in de commissie van XIV van start. Brussel gaf nog steeds absolute prioriteit aan de veiligheidsaspecten: het wilde, via een militair akkoord met Nederland, betrokken worden bij de verdediging van de Maas- en Scheldelinies en op die manier tastbare veiligheidsgaranties verwerven. De onderhandelaars, diplomaat Pierre Orts en gewezen minister Paul Segers, kregen rigide instructies mee. Als bleek dat Nederland iedere toegeving weigerde en de geallieerden België onvoldoende steunden, was het beter de besprekingen meteen af te breken. Daarnaast werd het Belgisch eisendossier nog steeds gekenmerkt door een grote mate van dubbelzinnigheid. Grenswijzigingen mochten dan uitgesloten zijn, de onderhandelaars moesten aantonen 'combien la défense de la Belgique ... sera difficile

36 AKP, Fonds Wodon, Procès-verbaal kabinetsraad 15-5-1919.

37 ABZF, 1135, 133, Notes du secrétaire prises au cours d'une conversation tenue dans le cabinet de M. Pichon, 19 en 20-5-1919, 3-6-1919; Compte-rendu des ministres des affaires étrangères au sujet de la revision des traités de 1839, 19 en 20-5-1919, 3 en 4-6-1919; ABZB, CL B 383, Officieel communiqué, 21-5-1919; Nota's Hymans, 21 en 28-5-1919.

à assurer sans remanier les frontières de 1839³⁸. In een eerste fase werden de economische en commerciële problemen, zeer tot ongenoegen van de belangengroepen uit Antwerpen, Gent en Luik, nog steeds naar de achtergrond verschoven.

Aan Nederlandse kant werd de defensieve tactiek verder aangescherpt, en Den Haag maakte zich op voor een behoedzame strategische terugtocht. In het kader van zijn neutraliteitspolitiek wees Nederland iedere politieke of militaire verbintenis a priori af. De waterwegproblemen moesten bij voorkeur helemaal onttrokken worden aan de commissie van XIV, en door België en Nederland in bilateraal overleg geregeld. Op 24 juli stippelde de regering zeer zuinige instructies uit: zij was bereid 'mede te werken tot een onderzoek' van de hervorming van het loodswezen en de bebakening op de Westerschelde. Nederland had 'in principe' evenmin bezwaar tegen de verbetering van de Schelde-Rijnverbinding of van het kanaal Gent-Terneuzen. Maar het vroeg wel tegenprestaties, zoals de Belgische medewerking aan de uitbreiding van de waterwegen in Nederlands-Limburg, en stipte ook aan dat de kosten van de werken aan het kanaal Gent-Terneuzen 'voor een zeer groot deel' door België moesten worden betaald³⁹. Van substantiële toegevingen kon, ook om politieke redenen, geen sprake zijn. Met de recente ervaringen in het achterhoofd meende Van Karnebeek dat een grotere Belgische invloed in Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands-Limburg op termijn aanzienlijke politieke risico's inhield⁴⁰.

De werkzaamheden van de commissie van XIV begonnen onder een bijzonder slecht gesternte. Op een moment dat de verstandhouding tussen België en Nederland een absoluut dieptepunt had bereikt, moesten beide landen een oplossing zoeken voor problemen, die hun relaties sinds 1839 hadden verzuurd. De keuze van de 'gevaarlijke annexionist' Pierre Orts en van Paul Segers werd slecht onthaald door Den Haag, zij behoorden volgens Van Karnebeek 'tot de minst betrouwbare onder de voor ons meest bedenkelijke Belgische elementen'⁴¹. De kwalijke invloed van de gebiedseisen en van de anti-Nederlandse perscampagne liet zich aldoor gelden. Bovendien werden

38 ABZB, CL B 383, Nota's Hymans, 6, 7 en 22-6-1919; Nota's Orts, 10-6-1919 en 11-7-1919; Nota's Hymans en Bassompierre, directeur van de politiek, op 28-7 verzonden naar Orts en Segers. — De diplomaat Pierre Orts (1872-1958) werd in 1917 secretaris-generaal van buitenlandse zaken en drong sterk aan op solide veiligheidsgaranties, wat voor hem grenswijzigingen in Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands-Limburg inhield. Na de ongehinderde terugtocht van Duitse soldaten door Nederlands-Limburg in november 1918 wilde Orts ook geallieerde en Belgische troepen naar de provincie sturen, maar dit botste op verzet van koning Albert en Hymans. Orts van liberalen huize maar net als Hymans protestants opgevoed, benaderde het diplomatieke werk met calvinistische rechtlijnigheid. Het teleurstellend resultaat op de vredesconferentie en de mislukking van de onderhandelingen met Nederland lagen aan de basis van zijn onverwacht afscheid van de diplomatie in 1921. Orts maakte daarna carrière in de zakenwereld en werd hoogleraar aan de Universit  Libre de Bruxelles.

39 J. Woltring, ed., *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1919-1945. Periode A, 1919-1930*, I, 1 juli 1919-1 juli 1920 (Den Haag, 1976) 59,97-100. — Nederland werd in de commissie van XIV vertegenwoordigd door de gezant in Londen Reneke de Mar es van Swinderen, een zeer bedreven onderhandelaar, en door de Amsterdamse jurist en hoogleraar A. A. H. Struycken, even onbuigzaam en rechtlijnig als zijn Belgische tegenstander Pierre Orts.

40 *BBPN*, 1917-1919, II, 1084-1085.

41 *DBPN*, 1919-1930, I, 114-115, 122.

de gebiedseisen in toenemende mate tégen België uitgespeeld door een alliantie van Groot-Nederlanders en uitgeweken activisten. Dit leidde tot enkele spectaculaire perslekken, waardoor de sfeer aan de onderhandelingstafel zo mogelijk nog slechter werd.

Tijdens de uiteenzetting van de Belgische politieke eisen op 8 en 9 augustus be- treurde Pierre Orts openlijk dat grenswijzigingen uitgesloten waren. De herhaalde toespelingen op de houding van Nederland tijdens de oorlog beloofden maar weinig goeds voor de verdere onderhandelingen. De economische en commerciële eisen mochten dan aanvankelijk in de schaduw blijven, ook daar leek een oplossing zeer veraf. Tijdens de zittingen van 4, 5 en 7 augustus presenteerde een grimmige Paul Segers het economische eisenprogramma. Hardnekkige herinneringen aan de geest van Munster kleurden zijn exposé. Segers gaf een overzicht van alle maatregelen die 'Nederland' sinds de Middeleeuwen tegen 'België' genomen had. Het verdrag van Munster vormde daarbij de kroon op het werk:

Je crois pouvoir dire qu'aucun Belge ne se rappelle cette date sans un serrement de coeur... Ce traité fut peut-être l'acte le plus abominable au point de vue économique que l'on ait enregistré dans les annales de l'histoire. D'un trait de plume, il fit d'Anvers, qui était le port le plus florissant du continent, une mare à grenouilles!... Ce fut, Messieurs, l'assassinat économique de la Belgique.

Volgens Segers hadden de verdragen van 1839 de toestand nauwelijks verbeterd, want bij ieder Belgisch verzoek ging Nederland onveranderlijk dwarsliggen. De verplichtingen inzake bebakening en verlichting werden door Den Haag uitermate zuinig geïnterpreteerd en de werken ter verbetering van de bevaarbaarheid had België grotendeels zelf betaald. Aangezien 'l'Escaut ne sert pas à la Hollande, il ne sert qu'à la Belgique et cependant la Belgique n'y rencontre que des entraves' besloot Segers dat de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen de beste garanties bood. Het tweede deel van Segers' uiteenzetting handelde over de Schelde-Rijnverbinding. Door het bezit van Limburg en Maastricht controleerde Nederland de trafiek tussen Antwerpen en zijn Duits hinterland. De beste oplossing voor deze bedenkelijke situatie was 'la rétrocession à la Belgique du Limbourg', maar aangezien dit niet kon vroeg België een betere verbinding, per kanaal en per spoor, tussen Schelde, Maas en Rijn⁴².

Om de gemoederen enigszins tot bedaren te brengen stelde de voorzitter van de commissie, de Franse diplomaat Jules Laroche, na de Belgische uiteenzettingen een korte pauze in de onderhandelingen voor. Maar zijn opzet mislukte: de onderbreking werd volledig beheerst door de opschudding, veroorzaakt door het uitlekken op 16 augustus van een geheime Belgische instructienota. In de nota werden de 'agenten' in Nederlands-Limburg opgeroepen om de plaatselijke bevolking voor een 'terugkeer' naar België te winnen. De nota, van de hand van de onverbeterlijke Pierre Nothomb, was afkomstig van buitenlandse zaken en toonde zwart op wit aan dat de

42 ARA, Fonds Hymans, 163, Processen-verbaal van de zittingen van de commissie van XIV, 4, 5 en 7-8-1919.

campagne in Limburg met medeweten van dit departement was georchestreerd. In Nederland, waar men nog altijd niet beseftte hoe véér België rond de jaarwisseling 1918-1919 had willen gaan, was de verontwaardiging algemeen. Van verschillende zijden gingen in Den Haag stemmen op om de onderhandelingen onmiddellijk af te breken⁴³. Het tumult was nog volop aan de gang toen Nederland België op 20 augustus van replek diende, en het wekte weinig verbazing dat Den Haag de Belgische eisen over heel de lijn als 'onredelijk' en 'zeer egoïstisch' afwees. Van een militaire overeenkomst met de zuiderburen kon *überhaupt* geen sprake zijn, 'er was tusschen Nederland en België te veel gebeurd om een accoord van zo intimen aard mogelijk te maken'. Over de economische en commerciële eisen kon wel gepraat worden, maar Den Haag drong erop aan dat de twee buurlanden samen een oplossing zochten voor de waterwegproblemen. De Belgen reageerden zeer ontstemd, en verweten de noorderburen naar aloude gewoonte hun 'obstructionnisme', en 'un ton extrêmement déplaisant ... plein de suffisance'⁴⁴.

Na een nieuwe pauze werd op 11 september beslist de onderhandelingen over de militair-strategische problemen en over de waterwegen los te koppelen. Voor deze laatste kwestie moesten België en Nederland gezamenlijk voorstellen ('des formules communes') uitdokteren en voorleggen aan de commissieleden⁴⁵.

Ook in het najaar van 1919 bleven de besprekingen over de waterwegen in de schaduw van de veiligheidsproblemen. De politieke en veiligheidsonderhandelingen liepen al snel hopeloos vast, maar op economisch en commercieel gebied werd langzaam maar zeker vooruitgang geboekt. Dit was mede te danken aan de soepeler opstelling van onderhandelaar Paul Segers. Met de steun van sommige beleidsmakers koos hij eieren voor zijn geld en spande hij zich hard in om de Antwerpse minimum-eisen veilig te stellen. Begin 1920 was een economisch ontwerpakkoord nagenoeg rond. Welke belangrijke punten bevatte dit akkoord? Het beheer van de Westerschelde en het kanaal Gent-Terneuzen kwam in handen van een paritaire Belgisch-Nederlandse commissie. Bij meningsverschillen konden België en Nederland een beroep doen op internationale arbitrage. Nederland ging in principe akkoord met de aanleg van een kanaal van Antwerpen naar de Moerdijk en de Rijn. Ook hier zou een paritaire commissie, twee maanden na het van kracht worden van het verdrag, de plannen voor deze waterwegen onderzoeken. Het nieuwe Schelde-Rijnkanaal moest over zeven jaar klaar zijn. Na lang en hard onderhandelen waren beide partijen het eens geworden over een tracé, waarbij de Maas werd bereikt in Venlo en de Rijn in Ruhrort. De kostenverdeling voor aanleg en onderhoud moest nog vastgelegd worden. Segers en de top van buitenlandse zaken waren zeker niet ontevreden met dit resultaat. Zij

43 De nota werd gepubliceerd door het Vlaamsch Persbureau, dat na de oorlog met Duitse steun in Den Haag was opgericht door enkele activisten. De publicatie, met als duidelijk opzet de Belgische staat in verlegenheid te brengen, miste haar doel niet. Zie ook De Waele, 'België en Nederland', 208-209.

44 ARA, Fonds Hymans, 163, Proces-verbaal van de zitting van de commissie van XIV, 20-8-1919.

45 ARA, Fonds Hymans, 163, Processen-verbaal van de zitting van de commissie van XIV, 11-9-1919; ABZB, CL B 383, Nota over de herziening van de verdragen van 1839 (midden september 1919).

meenden dat de nieuwe overeenkomst voor België veel voordeliger was en een einde kon maken aan de eindeloze bekvechtersrijen uit het verleden⁴⁶.

Een kaakslag voor Wallonië

Maar dit was buiten de waard gerekend. Niet alleen de Antwerpse havenkringen, ook de Luikse handelsmiddelen, de Assemblée Wallonne en de intussen gemarginaliseerde, maar zwaar gefrustreerde nationalistische lobby volgden de onderhandelingen met argusogen. Rond de jaarwisseling 1919-1920 circuleerden de eerste geruchten over de verwaarlozing van de Waalse eisen in het ontwerpakkkoord. De bom barstte eind januari 1920, toen *La Nation Belge* (30 januari) en het maandelijkse *Bulletin* van het CPN (1 februari) de belangrijkste delen van het ontwerpakkkoord publiceerden⁴⁷. De kanalisatie van de Middenmaas, een oude Luikse eis, kwam in het ontwerp niet ter sprake. Ter compensatie werd een uitbreiding van het kanaal Luik-Maastricht voorzien, maar daar nam Luik geen genoegen mee. Onmiddellijk na de publicatie ging in Wallonië een ongemeen felle campagne tegen het akkoord van start. De Assemblée Wallonne, de drijvende kracht achter de campagne, slaagde er in korte tijd in om een aanzienlijk gedeelte van de Waalse, en meer in het bijzonder de Luikse, publieke opinie te mobiliseren. Onder impuls van de Assemblée werd in Luik een Comité de la Meuse opgericht, dat net als zijn voorganger uit 1906 bestond uit lokale politieke prominenten en vertegenwoordigers van de plaatselijke belangengroepen. Het comité vroeg een aanpassing van het akkoord, zodat een betere verbinding van Luik met Antwerpen, Rotterdam, het Kempens steenkoolbekken en het Rijnland werd verzekerd⁴⁸.

Buitenlandse zaken was erg verlegen met de hele affaire. Begin 1920 zaten de onderhandelingen over de veiligheidsproblemen muurvast, de zoektocht naar betere veiligheidsgaranties had niets opgeleverd. België moest genoegen nemen met een symbolisch politiek verdrag, dat de opheffing van de verdragen van 1839 en van de neutraliteit officieel vastlegde. Buitenlandse zaken had verwacht dat dit 'lege' poli-

46 Niet iedereen deelde Segers' optimisme. Jules Renkin was van oordeel dat deze regeling zou leiden tot eindeloos gekibbel, en het mogelijke beroep op internationale arbitrage 'rejette le sort du pays, au point de vue économique, dans le maquis des procédures internationales' (ARA, Fonds Jaspar, 215, Renkin aan Jaspar, 20-1-1920).

47 *La Nation Belge* en het *CPN-Bulletin* hadden opzettelijk een verouderde versie van het ontwerpakkkoord gepubliceerd, dat voorzorg in een aanpassing van het kanaal Luik-Maastricht voor schepen tot 600 ton. Deze bepaling was in extremis opgevoerd tot 1000 ton, maar beide bladen wilden het verdrag kelderen en rekenden op fel protest in Wallonië. Zij werden in hun verwachtingen niet bedrogen.

48 ARA, Fonds Hymans, 166, Nota J.M. Remouchamps, secretaris-generaal van de Assemblée Wallonne, 1-2-1920. In de Luikse pers, met name *Le Journal de Liège*, de *Gazette de Liège* en *La Meuse*, werd over de campagne tegen het ontwerpakkkoord dagelijks uitvoerig verslag uitgebracht. — De Assemblée Wallonne liet er geen twijfel over bestaan dat 'Brussel' voorrang had gegeven aan de Antwerpse belangen. De campagne tegen het ontwerpakkkoord werd daarnaast gekenmerkt door zure communautaire oprispingen. Waarom was de verdediging van de Waalse eisen overgelaten aan de Antwerpenaar Segers en de Brusselaar Orts? 'Veut-on nous donc jeter dans la séparation administrative et politique et nous obliger à oublier que nous sommes belges pour ne plus songer qu'à nos intérêts locaux'?, verzuchtte een Luikse delegatie tijdens een audiëntie bij Paul Hymans.

tieke verdrag protest zou uitlokken, maar rekende erop dat het 'voordelige' economische akkoord het geheel in extremis aanvaardbaar zou maken voor het parlement. Maar uitgerekend dit economisch akkoord lokte in Wallonië ongemeen fel protest uit. Buitenlandse zaken had in feite een dubbele beoordelingsfout gemaakt. De beleidsmakers hadden zich tijdens en na de oorlog letterlijk vastgebeten in de veiligheidsproblemen, en het belang en de gevoeligheid van de economische en commerciële kwesties ernstig onderschat. Tegelijk hadden de onderhandelaars, en Paul Segers op de eerste plaats, economische en commerciële belangen al te zeer gelijkgesteld met louter Antwerpse belangen.

De herrie over het akkoord beloofde niet veel goeds voor een snelle afloop. De campagne had inmiddels ook het parlement bereikt, en in de kamer- en senaatscommissies voor buitenlandse zaken liepen de discussies zeer hoog op. In de regering spaarden de ministers Destrée en Renkin hun kritiek op het verdrag, zowel op het politieke als op het economische luik, niet⁴⁹. De Nederlanders sloegen al deze commotie geërgerd gade, en stelden zich zo mogelijk nog onbuigzamer op⁵⁰.

De heibel rond het akkoord kwam om nog een andere reden bijzonder ongelegen. In de commissie van XIV had zich intussen een nieuw struikelblok aangediend, met name de betwisting van de Wielingen. Deze pas, gelegen voor de Belgische kust ter hoogte van het Zwin en Blankenberge, vormt de belangrijkste toegang tot de Westerschelde en is dus van levensbelang voor de havens van Antwerpen en Vlissingen. Er was in het verleden al vaak geruzied over de pas, en Brussel wilde van de onderhandelingen in Parijs gebruik maken om de volledige soevereiniteit over de Wielingen te verwerven. Den Haag zag het uiteraard anders en voerde aan dat de Wielingen 'historisch' behoorden tot Zeeuws-Vlaanderen, en dus tot Nederland. Door de herrie over de gebiedseisen en de veiligheidsproblemen was de kwestie in de lente en zomer van 1919 naar de achtergrond verdwenen, maar zij kwam op 4 december 1919 opnieuw op de agenda. België en Nederland stonden andermaal lijnrecht tegenover elkaar en begin 1920 volgde een nieuwe 'bataille des notes'. Het bijhorend overleg verliep, vooral door de campagne tegen het economisch ontwerpakkoord, in een zeer gespannen sfeer⁵¹.

Het klimaat werd er niet beter op toen ook de nationalistische lobby, nog steeds aangevoerd door het CPN, zich bij de campagne aansloot. Het comité, en verwante splintergroepen zoals de Ligue des patriotes en de Ligue de la défense nationale, waren sinds de herfst van 1919 in de politieke marginaliteit verzeild en wilden van de campagne gebruik maken om terug in de belangstelling te komen. Pierre Nothomb, die na het incident in verband met de vertrouwelijke instructienota in de zomer van

49 ARA, Fonds Hymans, 166, Perscommuniqué Bureau d'information Belge, 30-1-1920; Segers aan Hymans, 30-1-1920; ABZB, CL B 383, Nota Orts, 31-1-1920; AKP, Fonds Wodon, Proces-verbaal kabinetsraad, 8-2-1920.

50 *DBPN, 1919-1930*, I, 371-72,402-409.

51 *DBPN, 1919-1930*, I, 371-372,402-409 en 612-613; ABZB, Cl. B 383, Nota's Bassompierre en Hymans, januari en februari 1920.

1919 door buitenlandse zaken buiten de deur was gezet, greep de campagne dankbaar aan om enkele oude rekeningen met Hymans te vereffenen. De minister werd begin 1920 niet graag meer herinnerd aan de annexionistische campagne en probeerde de eens zo nauwe samenwerking met Nothomb zoveel mogelijk te minimaliseren⁵².

In tegenstelling tot het Comité de la Meuse dat, eenmaal de Luikse eisen ingewilligd, bereid was het akkoord te aanvaarden, stuurden Pierre Nothomb en zijn medestanders welbewust aan op de mislukking van de onderhandelingen met Nederland. Zij bleven volhouden dat alleen gebiedswinst België militaire én economische zekerheid kon bieden. In *La Nation Belge*, nog altijd de spreekbuis van de nationalistien, en het *Bulletin* van het CPN werden de noorderburen naar goede gewoonte opgevoerd als de traditionele ervvijanden van België, als oorlogsprofiteurs en als bondgenoten van Duitsland. Den Haag reageerde altijd bijzonder nerveus wanneer het CPN zich roerde en toonde zich zeer vervolgen over 'de tegenover Nederland zeer onwelwillenden toon' in sommige kranten. Van enige meegaandheid inzake de Wielingen kon dan ook geen sprake zijn⁵³.

Midden maart naderde de campagne tegen het ontwerpakkoord haar hoogtepunt. De beslissende bijeenkomst van de commissie van XIV was gepland voor 23 maart, wat betekende dat de regering zich voor deze datum over het akkoord moest uitspreken. In de parlementaire commissies was de impasse compleet. Tijdens een 10 uur durende marathonzitting op 18 maart probeerden Hymans en Segers vergeefs een meerderheid van de commissieleden te overtuigen, maar de stemming werd tenslotte uitgesteld⁵⁴. De beslissende slag vond plaats tijdens de kabinetsraad van 22 maart. De ministers Renkin en Destrée hadden vooraf aangekondigd dat zij zich tegen de goedkeuring van het verdrag zouden verzetten. Na twee stormachtige zittingen, waarbij Renkin en Destrée verschillende keren met ontslag dreigden, werd het verdrag tenslotte goedgekeurd met negen stemmen tegen twee⁵⁵.

Het Comité de la Meuse reageerde woedend op deze beslissing en schakelde meteen over op een hogere versnelling. De campagne sloeg over naar andere delen van het land en kreeg ook de steun van bijvoorbeeld de provincieraden van Henegouwen, Limburg en West-Vlaanderen. Toch was Vlaanderen veel minder aanwezig en met name Antwerpen en Gent hielden zich afzijdig⁵⁶. De Antwerpse havenkringen reageerden verdeeld op het ontwerpakkoord. Paul Segers en Frans van Cauwelaert zaten voor één keer op dezelfde lijn en ook *De Standaard* steunde de overeenkomst. De

52 *La Nation Belge* lichtte haar lezers dagelijks uitvoerig in over de esbattementen van de nationalistische lobby.

53 *DBPN, 1919-1930*, I, 371-372, 402-409.

54 ARA, Fonds Jaspar, 245, Nota van het Comité de la Meuse aan de leden van de kamer- en senaatscommissies voor buitenlandse zaken, 21-2-1920.

55 AKP, Fonds Wodon, Proces-verbaal ministerraad, 22-3-1920; ARA, Fonds Henry, 29, Nota 'Traite avec la Hollande', 24-3-1920; ABZF, 1125, 137, Pierre de Margerie, Frans ambassadeur in Brussel, aan Alexandre Millerand, Frans premier en minister van buitenlandse zaken, 23-3-1920.

56 ABZB, CL B 383, Nota Bureau BIB, 14-5-1920; NB, 20 en 22-4-1920, 8-5-1920.

Kamer van koophandel daarentegen, die nog steeds nauwe contacten onderhield met Pierre Nothomb, betwijfelde of het nieuwe akkoord veel voordelen opleverde. België had de gevraagde 'souveraineté effective et complète' over de Westerschelde niet gekregen. Het behoud van 'la configuration actuelle de notre frontière du côté du Limbourg' consolideerde de greep op de Maas- en Rijnvaart van 'des rivaux, qui n'ont cessé depuis des siècles de vouloir nous amoindrir à leur profit'⁵⁷. Eind maart voerde de nationalistische lobby op zijn beurt de campagne op. De verschillende groeperingen vormden een Comité national de protestation contre le traite Hollando-Belge, dat een nationale petitie en enkele luidruchtige meetings tegen het akkoord organiseerde⁵⁸.

In deze omstandigheden was de steeds grotere onenigheid over de Wielingen voor België te veel. De bijeenkomst van de commissie van XIV op 23 maart werd een volledige mislukking. Nederland, hevig geïrriteerd door de nieuwe onruststokerij van het CPN, vroeg de volledige soevereiniteit over de Wielingen, en de vergadering onttaarde in een fikse scheldpartij. Toen Den Haag deze eis op 3 mei herhaalde, was voor België de maat vol. Een woedende ministerraad besloot op 20 mei unaniem om de besprekingen op te schorten⁵⁹. Op 21 mei deelden Segers en Orts deze beslissing mee aan commissievoorzitter Laroche en de Nederlandse delegatie⁶⁰.

Nederland reageerde opgelucht na het afbreken van de onderhandelingen. Den Haag had nooit een herziening van de verdragen van 1839 gevraagd en stelde tevreden vast dat het zonder kleerscheuren uit de strijd was gekomen. Voor de Nederlandse officiële kringen en de pers was de mislukking uitsluitend te wijten aan de onhandelbaarheid en de gulzigheid van de Belgen. De houding van Brussel was moeilijker te doorgronden. Er werden na 21 mei tegenstrijdige signalen de wereld ingestuurd, wat tot gevolg had dat er ook heel wat te doen was over de vraag waarom België de besprekingen met Nederland had afgebroken. Lag deze beslissing alleen aan het meningsverschil over de Wielingen, of had Brussel deze kwestie aangegrepen om zeer frustrerende onderhandelingen op te blazen? Beide verklaringen bevatten een kern van waarheid. Metaalmoetheid speelde zeker een rol, de slopende onderhandelingen hadden het geduld en de zenuwen van de betrokken partijen danig op de proef ge-

57 DS, 6-2-1920; ARA, Fonds Hymans, 162, Castelein aan premier Léon Delacroix, 30-3-1920.

58 NB, 23, 24 en 25-3-1920, 1, 2, 4, 13, 20, 24 en 28-4-1920, 12-5-1920; ARA, Fonds Hymans, 162, CPN aan Albert I, 23-3-1920, Castelein aan premier Léon Delacroix, 30-3-1920.

59 AKP, Fonds Wodon, Procès-verbaal ministerraad, 20-5-1920; ABZB, CL B 383, Nota's Bassompierre 6,8 en 12-3-1920, 17-4-1920; NotaHymans, 20-5-1920; ABZF, 1135,137, Bassompierre aan Laroche, 13 en 16-3-1920.

60 ABZB, Cl B 383, Nota Orts, 21-5-1920, Orts en Segers aan Laroche, 21-5-1920; *DBPS, 1919-1930*, 1,156,598,600-604,612-618. — Hoe slecht de sfeer tijdens de laatste gesprekken over de Wielingen was, blijkt uit het verslag van het onderhoud tussen de Belgische diplomaat Albert de Bassompierre, die de zieke Orts verving, en John Loudon, oud-minister van buitenlandse zaken en Nederlands gezant in Parijs. Toen Loudon zinspeelde op mogelijke nieuwe annexionistische acties, goot een zeer geïrriteerde Bassompierre nog wat olie op het vuur. Hij onderlijnde dat de Belgische publieke opinie zeer gebeten was op Nederland; '... si une guerre venait à éclater entre les deux pays, la lutte contre la Hollande serait unanimement populaire en Belgique' (ABZB, CL B 383, Nota Bassompierre, 17-4-1920).

steld. Ook de niet aflatende campagne tegen het ontwerpakkkoord, een gegeven dat door de meeste historici volledig wordt genegeerd, liet zich gelden. Alhoewel Hymans, Segers en andere beleidsmakers volhielden dat zij het economisch akkoord wilden redden, beseften zij zeer goed dat dit niet zo eenvoudig was en dat bijvoorbeeld de parlementaire ratificatie niet vanzelfsprekend was. De campagne van het Comité de la Meuse, de nijldige aanvallen in de nationalistische pers, de bitsige discussies in de parlamentscommissies en in de regering en ook de stugge onverzettelijkheid van de Nederlanders, het werd de betrokkenen allemaal teveel. In deze context verwierf de Wielingen een onevenredig grote betekenis en werd deze kwestie de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Regering en diplomatie oordeelden dat België genoeg had toegegeven en wezen een zoveelste onbevredigend compromis af. 'Enough was enough'⁶¹.

De lange weg naar een nieuw akkoord

In de loop van 1920 werden nog verschillende halfslachtige pogingen ondernomen om de gesprekken opnieuw vlot te krijgen, maar dit leverde geen concrete resultaten op. Het duurde tot eind 1924 vooraleer de onderhandelingen tussen België en Nederland werden hervat. De aanpassing van de verdragstekst van 1920 werd toevertrouwd aan een beperkte commissie. De internationale en bilaterale context was intussen sterk veranderd. De veiligheidsproblemen domineerden niet langer, wat betekende dat de vertrouwde economische en commerciële kwesties en de rivaliteit tussen Antwerpen en de Noord-Nederlandse havens de agenda beheersten. Het overleg verliep andermaal bijzonder moeizaam. Dit lag vooral aan het groeiend verzet in Nederland tegen het ontwerpakkkoord. Sommige ministers, met als meest prominente voorbeeld Hendrik Colijn van financiën, en verschillende experts van waterstaat meenden dat Nederland in 1919-1920, uit angst voor de Belgische dreiging, veel te veel had toegegeven. Aangezien deze dreiging was weggefallen, moest de tekst van 1920 grondig, en wel in het voordeel van Nederland, worden aangepast.

Begin april 1925 werd overeenstemming bereikt over een nieuwe verdragstekst, en op 3 april werd het verdrag officieel ondertekend. De waterstaatkundige en economische bepalingen, met inbegrip van het Moerdijkkanaal en de Schelde-Rijnverbinding, waren grotendeels overgenomen uit het ontwerp van 1920. Luik en Maastricht kregen wel, door de aanpassing van de bestaande kanalen en de aanleg van nieuwe waterwegen, een betere verbinding met Antwerpen en Rotterdam. Voor de Wielingenkwestie moest later een oplossing worden gevonden.

Het nieuwe ontwerpverdrag werd in België, de harde nationalistische kernen uitge-

61 Ook sommige historici, zoals J. C. Helmreich in *Belgium and Europe. A study in small power diplomacy* (Parijs en Den Haag, 1976) 216-217 sluiten zich bij deze Nederlandse visie aan. De twee Nederlanders (zie noot 6) R. L. Schuurmsma (42-46) en C. A. van der Klaauw (73-75) sluipen behoedzaam om het probleem heen en zetten de verschillende standpunten zonder veel commentaar op een rijtje. De diplomaat Pierre van Zuylen oordeelde in *Les mains libres. La politique extérieure de la Belgique, 1914-1940* (Brussel, 1950) 98, dat België 'a agi sous l'impulsion du dépit et de la colère, après ses échecs répétés dans les négociations de la revision'.

zonderd, goed onthaald. In juli 1926 keurde het parlement het verdrag met een grote meerderheid goed. In Nederland daarentegen lokte het verdrag al snel een storm van kritiek uit. De havensteden, onder aanvoering van Rotterdam, meenden dat door de goedkeuring van het Moerdijkkanaal en de Schelde-Rijn verbinding de Nederlandse belangen waren opgeofferd. Zij vonden het onaanvaardbaar dat België, dat Nederland in een recent verleden zoveel last had bezorgd, met alle voordelen ging lopen. Op de achtergrond speelden ook minder duidelijk uitgesproken, politieke bezwaren mee. De kwalijke herinnering aan de gebiedseisen was nog lang niet vergeten en het klimaat tussen beide buurlanden bleef gespannen. Men mag gerust zeggen dat België de rekening gepresenteerd kreeg voor zijn driest optreden tijdens en na de oorlog. Het blijvende wantrouwen jegens de zuiderbuur werd nog aangewakkerd door aanhangers van de Groot-Nederlandse beweging en uitgeweken activisten, die één front vormden met de havensteden. Zij wilden ieder middel aangrijpen om de gehate Belgische staat in verlegenheid te brengen.

Voor minister van buitenlandse zaken Herman van Karnebeek, voor alles een sterk juridisch ingesteld diplomaat, primeerde de politieke betekenis van het verdrag. Dit moest niet alleen een einde maken aan de aanslepende moeilijkheden met België, de minister was ook bijzonder tevreden dat hij de politieke en militaire belangen van Nederland had veilig gesteld. Net als zijn Belgische collega Paul Hymans in 1920 had Van Karnebeek de economische en commerciële aspecten van het akkoord aanzienlijk onderschat.

De tegenstanders van het verdrag verenigden zich in oktober 1925 in een nationaal comité van actie, dat de buitenparlementaire oppositie coördineerde. De werkwijze van dit nationaal comité vertoont een opvallende gelijkenis met het optreden van het Belgische Comité national de protestation in 1920 en zelfs van het Comité de politique nationale na de wapenstilstand. De publieke opinie werd met grote inzet bewerkt. Het nationaal comité en de afzonderlijke pressie- en belangengroepen richtten zich daarnaast met toenemend succes tot de leden van de Eerste en Tweede Kamer. Zij haalden tenslotte hun slag thuis: op 24 maart 1927 werd het verdrag door de Eerste Kamer verworpen⁶².

De kwalijke herinnering aan de annexionistische campagne, gekoppeld aan het niet-aflatend gestook van de Groot-Nederlanders en de oppositie van Rotterdamse haven- en scheepvaartkringen, hebben een definitieve regeling van de Belgisch-Nederlandse problemen voor 1940 belet. De grootste pessimist zal in 1927 wel niet vermoed hebben dat de regeling van de belangrijkste Belgisch-Nederlandse waterwegproblemen tot het begin van de jaren zestig zou aanslepen. De onderhandelingen waren al hervat in 1949, maar noch de oprichting van de Benelux noch het gewijzigde klimaat tussen beide landen had de commerciële rivaliteit of de betekenis van de concurrentiestrijd tussen Antwerpen en de Noord-Nederlandse havens gewijzigd. Het zou dan ook nog

62 Voor het akkoord van 1925 en de campagne, zie vooral Schuursma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*; M. de Waele, 'Naar een groter België!', 1419-1438, en *idem*, 'Belgisch-Nederlands verdrag', in: *NEVB* (Tielt, 1998) I, A-F, 448-449.

verschillende jaren duren vooraleer er een akkoord kwam over een nieuwe Schelde-Rijnverbinding. In 1961 werd een overeenkomst bereikt over het kanaal Gent-Terneuzen. Op 13 mei 1963, op één dag na honderd jaar na de afkoop van de Scheldetol, werd een verdrag ondertekend over de nieuwe Schelde-Rijnverbinding. De betwisting over de Wielingen sleepte nog langer aan en kwam in 1977, naar aanleiding van de uitbreiding van de haven van Zeebrugge, zelfs even opnieuw in de belangstelling⁶³.

63 Zie ook H. Fayat, 'De historiek van de nieuwe Schelde-Rijnverbinding', *Studia Diplomatica*, XXIX (1976) v, 567-574; P. G. Ruyschaert, 'De moeizame oplossing van de Belgisch-Nederlandse waterwegproblemen', *Ons Erfdeel*, XVI (1973) iii, 138-143; *De Belgisch-Nederlandse waterverdragen. Een synthese* (Antwerpen, 1979) en voorde evolutie tijdens de jongste jaren S. Vanfraechem, 'De waterverdragen tussen België en Nederland 1968-1995' (OLV, UG, 1997).

Feminisme revisited¹

ANNEKE RIBBERINK

Recensieartikel naar aanleiding van:

M. Grever, B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam: Stichting beheer IISG/IIAV, 1998, 352 blz., f39,-, ISBN 90 6861 151 8); H. Pott-Buter, K. Tijdens, ed., *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1998, viii + 333 blz., f49,50, ISBN 90 5356 266 4); R. Oldenziel, C. Bouw, ed., *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen: SUN, 1998, 272 blz., f34,50, ISBN 90 6168 625 3); R. van Daalen, M. Gijswijt-Hofstra, ed., *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1998, 305 blz., f39,50, ISBN 90 5356 283 4); J. Poelstra, *Vrouwen aan het Spaarne. Op zoek naar nieuwe wegen* (Haarlemse miniaturen XLVI; Haarlem: De Vrieseborch, 1998, 240 blz., f39,90, ISBN 90 6076 451 X); K. Kruisheer, *De dokter, dat ben ik! 65 Jaar Vereniging van Nederlandse vrouwelijke artsen* (Zutphen: Walburg pers, [Utrecht]: Vereniging van Nederlandse vrouwelijke artsen, 1998, 144 blz., ISBN 90 5730 020 6); G. Blauwhof, *Van passie tot professie. Vrouwelijke vliegers in de Nederlandse luchtvaart* (Nijmegen: SUN, 1998, 229 blz., f49,50, ISBN 90 6168 626 1); N. Manneke, *Vrouwen van kaliber. Politievrouwen in de twintigste eeuw* (Apeldoorn: Nederlands politie-museum, 1998, 200 blz., f29,50, ISBN 90 75851 03 0).

In 1976 betoogde de bekende historica Natalie Zemon Davis dat het '...een tweede natuur van elke historicus [zou] moeten worden, wat haar of zijn specialisatie ook is, om op de implicaties van sekseverschillen te letten, net zo goed als bijvoorbeeld op die van klasseverschillen'². Hoewel vrouwen- en gendergeschiedenis sinds de jaren tachtig een steeds steviger positie is gaan bekleden binnen de geschiedwetenschap, is de doelstelling van Davis (nog) niet verwezenlijkt. Een goede graadmeter voor de integratie in de hier vermelde betekenis is de mate waarin in erkende overzichtswerken voor het betreffende vakgebied van wetenschappelijke inzichten over sekseverhoudingen gebruik wordt gemaakt. Waar het mijn eigen specialisme betreft, de contemporaine politieke geschiedenis van Nederland, kan de situatie het beste worden getypeerd als 'mondjesmaat vooruitgang'. Soms ontbreekt vrouwengeschiedenis in, overigens belangrijke en goede, overzichtswerken nog nagenoeg volledig³. Maar er zijn ook enkele titels te noemen waar al wel in meer of mindere mate aandacht wordt besteed aan sekseverhoudingen⁴.

1 Met dank aan dr. W. Fritschy en prof. dr. P. de Rooy voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 N. Z. Davis, 'Vrouwengeschiedenis in verandering. Het Europese voorbeeld', in: J. Blok, e. a., ed., *Tweede jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1981) 236-263, aldaar 246. Het betreft een vertaling van een artikel in *Feminist studies* uit 1976.

3 Zie P. J. Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland, I, 1840-1940*, J. Bosmans, ed. (Assen, Maastricht, 1990) en H. Lademacher, *Geschiedenis van Nederland. Een analyserende samenvatting van de politieke, institutionele en sociaal-economische geschiedenis van de Lage Landen vanaf de Bourgondische lijd* (Utrecht, 1993) (Het gedeelte vanaf hoofdstuk vijf, dat de moderne tijd vanaf begin negentiende eeuw behandelt).

4 De historicus Woltjer wijdt een paragraaf aan de geschiedenis van het feminisme. Zie: J. J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1992) 357-363. Zie